

Կարիսե Ոսկանեան

Բագրատունեաց շրջանի հայոց բանակի գլխավոր զորատեսակներն էին հեծելազորը եւ հետեակը: Հայոց բանակի մարտավարութիւնը հիմնուած էր գլխաւորապէս այս զորատեսակների համագործակցութեան վրայ:

Յովհաննէս Դրասխանակերտցին Սմբատ Ա-ի (890-914) հրամանով հաւաքուած զօրքի կազմում տարբերակում է թեթեւագէն եւ ծանրագէն զինուորներին: Թեթեւագէններին նա անուանում է կորովի աղեղնաւորներ. «Այլ եւ ի հիւսիսականաց անտի ոչ դուն ինչ եկեալք ի կոչօնս արքայի՝ աղեղնաւորք կորովեաց եւ տիգաւորք նիզակաց եւ վառեալք ի գէնս եւ ի զարգս»¹: Հասան Արծրունու զօրքի նկարագրութեան մէջ եւս առանձնացում են «աղեղնաւոր»-ները²: Թեթեւագէն հետեակի մաս պէտք է կազմէին նաեւ պարսատիկով զինուածները: Յովհաննէս Դրասխանակերտցին Կապոյտ բերդի պաշտպանների մէջ նշում է պարսատիկաւորներին. «եւ զնետաճիգս ի լայնալիճ աղեղանց եւ զքարինս ի պարսատիկաց եւ յաւեա իմն եւ անհնարին խողխողումն ի վերայ մարտիկ զօրացն հասուցանէին»³:

Բիւզանդական բանակում հետեակը բաժանւում էր ծանրագէն եւ թեթեւագէն զինուորների՝ կախուած զինատեսակներից: Թեթեւագէն հետեակը, որը զինուած էր նետ ու աղեղով եւ վարժուած էր նետաձ-

գութեան արուեստի մէջ⁴: Նիզակը կազմում էր ծանր հետեակի հիմնական զինատեսակը: Հետեակի հիմնական միաւորը հազարեակն էր, որը բաղկացած էր 650 ծանրագէն եւ 350 թեթեւագէն զինուորներից: Արաբական բանակում ծանր հետեակը զինուած էր նիզակներով, սրերով եւ վահաններով⁵:

Աշոտ Բ-ի (914-928) զօրքի կազմում Յովհաննէս Դրասխանակերտցին, նետաճիգներից բացի, յիշատակում է նիզակաւորներին եւ սրով/սուսերով զինուածներին. «Ձոմանս ի սուր սուսերի եւ ի սլաքս նետից եւ ի տէգս նիզակաց հաշեալ մաշեալ սատակէին»⁶: Հետեւագործի կարեւորութիւնը շեշտում է նաեւ Թովմա Արծրունին. «Տեղեկանայր եւ զայն եւս ըստ իւրաքանչիւր գնդից, ... եւ կամ քանի՛ այնոքիկ, որք վահանաւորք հետեակաց են, եւ կամ քանի՛ նիզակաւորք, եւ կամ որչա՛փ թիւք աղեղնաւորացն են (ընդգծումն իմն է - Կ. Ո.)»⁷: Այսպիսով, հայոց բանակում մշտապէս եղել է ե՛ւ ծանրագէն, ե՛ւ թեթեւագէն հետեակ զօրք: Իւրաքանչիւրն անկասկած տարբեր մարտավարական խնդիրներ է լուծել ռազմի դաշտում: Արաբական բանակում հետեակ նետաճիգները գործում էին գլխաւորապէս ցրուած շարքերով: Ռազմական արշա-

4 Byzantine Battle Tactics, www.mlhanas.de/Greeks/Medieval/war/ByzantineBattleTactics.html
5 Е. Разин, История военного искусства, т. II, Москва, 1957, с. 115-116.
6 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 296:
7 Թովմա Արծրունի եւ Անանուհ, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, աշխատ. վ. Վարդանանի, Երևան, 1985, էջ 198:

1 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 167-168:
2 Նոյն տեղում, էջ 190:
3 Նոյն տեղում, էջ 235:

ւանքների ընթացքում նրանց մարտական առաջադրանք էր տրուած՝ ծանր հեծելազորի թեւերում դիրքաւորուած առաջ շարժուել եւ նոյնիսկ հեծելազորի արագ քայլքին հաւասար գնալ: Մարտակարգում նետաճիգները դիրքաւորուած էին ծանր հետեակի թիկունքում, որի գլխի վրայով նետերի տարափ էին տեղում յարձակուող հակառակորդի վրայ⁸: Բիւզանդական բանակում նոյնպէս նետաճիգները դիրքաւորուած էին ծանր հետեակի թիկունքում: Սովորաբար մարտակարգի առաջին չորս շարքերը զբաղեցնում էին ծանր հետեակայինները, իսկ միւս երեք շարքերը՝ նետաճիգները: Բիւզանդական բանակում այլ մարտավարական դիրքերում նետաճիգները դիրքաւորուած էին ծանր հետեակի թեւերում⁹: Բիւզանդիայի պատմութեան մէջ շատ ճակատամարտեր սկսուել են ծանր հետեակի ճակատային գրոհով, որի անվտանգ առաջխաղացումը ապահովում էին հեծեալ նետաճիգների զօրամիւսւորումները¹⁰:

Հայոց բանակում նետաճիգները տարբեր դերակատարում են ունեցել: Գողսի ճակատամարտում Յովհաննէս Դրասխանակերտցին նշում է թեթեւագէն եւ ծանրագէն զօրքերի համագործակցութիւնը. «Անդ ապա ի քաջ արանց սուսերամերկաց եւ ի լայնալիճ աղեղնաւորաց նետից՝ ահագին ահափետ օրհասք մահու հասուցանէին իսմայէլեան գնդին»¹¹: Գուրգէն Ապուպելիճի մղած ճակատամարտերից մէկում նետաճիգները դիրքաւորուել են առաջին շարքում եւ մինչեւ մօտ տարածութեան վրայ մարտի սկսուելը նետահարել թշնամուն. «եւ վահանաւորքն փա-

8 Е. Разин, Сг. աշխ., էջ 116:
9 В. Колташов, Византийская армия IV-XIII веков, http://byzantion.ru/polemos/ByzArm.html.
10 Byzantine Battle Tactics, www.mlhanas.de/Greeks/Medieval/war/ByzantineBattleTactics.html
11 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 169:

կեցին զառաջակողմն ճակատուն եւ կացին ի թիկանց հետեակազօր նահատակացն»¹²: Թովմա Արծրունու յիշատակած հետեակ վահանաւորները կազմել են ծանրագէն հետեակը, որի զինուորները, բացի նիզակներից, զինուած են եղել նաեւ սրերով: Հայոց բանակի ծանրագէն հետեակի մասին հրաշալի վկայութիւն է Ահմադ ոստիկանին վնասագրեծելու հետ կապուած դէպքերի նկարագրութիւնը: Աբաս սպարապետը շրջապատել է արաբ ոստիկանի վրանը՝ հետեակ գնդի զինուորներով. «Յայնժամ շուրջ կացեալ զվրանաւն մեծ սպարապետին զկազմեալ գնդաւ վահանաւոր եւ նիզակաւոր ամրափակ պնդութեամբ»¹³: Այսպիսով, ծանրագէն հետեակը սպառազինուած էր նիզակով, սրով եւ վահանով: Հայոց բանակի ծանրագէն հետեակը աչքի ընկաւ նաեւ Մուսա իբն Զուրարայի եւ Բագարատ Բագրատունու զօրքերի միջեւ ճակատամարտի ժամանակ. «Վահանաւորքն եւ նիզակաւորքն գոչէին, այրուծին այսր անդր վազս առնէին եւ ախոյեանքն յարձակէին, կապարճակիրքն աղեղանցն իւրային»¹⁴:

Յովհաննէս Դրասխանակերտցին Աշոտ եւ Վասակ Գնթունիների ապստամբութեան մասին խօսելիս նրանց գումարտակի մէջ յիշատակում է նաեւ վաղակաւորներին, որոնք, եւս ամենայն հաւանականութեամբ, կուում էին ծանրագէն հետեակի կազմում. «Եւ իբրեւ արանց աւելի քան զչորեքհազարաց սուսերամերկաց վահանաւորաց նիզակաւորաց վաղակաւորաց»¹⁵:

Հայոց բանակում ծանրագէն հետեակը ճակատամարտերի ընթացքում տարբեր մարտավարական խնդիրներ էր լուծում: Սահակ Սեւակա իշխանի զօրքի դասաւոր-

12 Նոյն տեղում, էջ 306:
13 Նոյն տեղում, էջ 344:
14 Նոյն տեղում, էջ 174:
15 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 296:

րութիւնը հետեւեալն էր. առջեւում թեթեւագէն հեծելազօրն էր (անուանուած է «առաջապահ»)¹⁶, այնուհետեւ՝ ծանրագէն հետեւակը, որը վահաններով փակել էր ռազմաճակատի գիծը, իսկ նրա թիկունքում դիրքաւորուած էր ծանրագէն հեծելազօրը. «Հրամայէր հետեւակամարտ գնդին վահանափակ լինել եւ որ տեսութիւն իմն բերէր յինքն որպէս զանպարտելի պարիսպ. եւ ի թիկանց կուսէ նոցա զհեծելազօր գունդն պատրաստէր՝ սպառազինեալս եւ վառեալս ի զէնս եւ ի զարդս եւ առաջապահքն առաջի վահանափակ սպային սրավար երկվարօք խաղացեալ՝ յայսկոյս յայնկոյս երթային գային»¹⁷: Ծանրագէն հետեւակի գլխաւոր խնդիրը մարտակարգի առջեւ փակելն էր. «Եւ վահանաւորքն փակեցին զառաջակողմն ճակատուն»¹⁸: Վահանաւորներն անխոցելի էին դարձնում ճակատը, իսկ հետեւակ գինուորներին յետոյ դասաւորուած էին հեծեալ մարտիկները. «...եւ ի թիկանց կուսէ նոցա զհեծելազօր գունդն պատրաստէր»¹⁹:

Բիւզանդական բանակում ամենատարածուած զօրաշարուածքն էր՝ հետեւակը կենտրոնում, հեծելազօրը երկու թեւերում: Հայոց բանակում եւս կիրառուած էր այս զօրաշարուածքը: Այսպէս, Արեան լճի ճակատամարտում հայոց զօրքի մարտակարգի կենտրոնում հետեւակն էր, երկու թեւերում՝ հեծելազօրը²⁰: Որդոքի ճակատամարտում նոյնպէս հետեւակը գիրքաւորուած է

կենտրոնում²¹: Ե՛ւ բիւզանդական, ե՛ւ հայկական բանակներում մարտը սկսում էր ծանր հետեւակը, աւարտում էր հեծելազօրը: Թէեւ բիւզանդացիները կատարելագործել էին հետեւակի մարտավարական եղանակները, այնուհանդերձ վճռորոշ դերը վերապահուած էր հեծելազօրին²²: Հայ պատմիչները, այդ թւում՝ Թովմա Արծրունին, վճռորոշ են համարում հեծելազօրի դերը: Հեծեալների յախուռն եւ սրընթաց յարձակումը, թշնամուն շրջապատելը եւ հետեւակի թիկունքը պաշտպանելը՝ յաղթանակի հասնելու նախապայմաններից էին: Թովմա Արծրունին ճակատամարտերը նկարագրելիս կենտրոնանում է հեծելազօրի գործողութիւնների վրայ, ինչն ինքնին վկայում է հեծելազօրի կարեւոր դերի մասին: Երբ զօրատեսակների համագործակցութիւնը չէր կայանում, պարտութիւնն անխուսափելի էր: Այդպէս եղաւ Խոզաղբերքի ճակատամարտում, երբ հեծելազօրը դիմեց փախուստի, իսկ հետեւակը մնաց անպաշտպան եւ գրեթէ ամբողջութեամբ ոչնչացուեց²³: Նոյնը տեսնում ենք Թուղխի ճակատամարտում, որտեղ հեծելազօրի փախուստը յանգեցրեց հետեւակի շրջապատմանը եւ ահռելի կորուստների²⁴:

Փոխարէնը հեծելազօրի կարեւորութիւնը կտրուկ նուազում էր դժուարամտչելի տեղանքի եւ եղանակային պայմանների պատճառով: Զմռանը պատերազմ վարելիս հարկադրուած էին սահմանափակել միայն հետիոտն ռազմիկներից բաղկացած զօրամասերով: Այսպէս, Արծրունեաց իշխան Հասանը Աշոտ Արծրունու դէմ ձմռանը պատերազմելիս անբարենպաստ եղանակի պատճառով հաւաքագրում է միայն հետեւակ գինուորներ:

21 Նոյն տեղում, էջ 306:
 22 *Infantry tactics and strategies*, www.mlahanas.de/Greeks/Medieval/war/ByzantineBattleTactics.html
 23 Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 304:
 24 Նոյն տեղում, էջ 368:

16 Արաբական բանակում զօրքը բաժանում էր առաջապահ, վերջապահ գնդերի եւ գլխաւոր ուժերի: Առաջապահ զօրամասը բաղկացած էին թեթեւագէն հեծելազօրից: Սահակ իշխանի զօրքի դասաւորութեան մէջ եւս տեսնում ենք նոյն պատկերը:
 17 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 312:
 18 Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 306:
 19 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 312:
 20 Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 230:

«Քանզի աւուրք ձմերանի էին, յորում ոչ գոյր հնար ձիական ասպարիսօք կատարել զհանդէս պատերազմաց»²⁵: Համբոյրազան աւանի մարտում Վասպուրականի զօրքի պարտութեան պատճառներից մէկը ձմռան անբարենպաստ եղանակն էր, ինչի հետեւանքով ձիերը ձեան մէջ դժուարութեամբ էին տեղաշարժուում. «Բայց քանզի խոնջեալ երկվարացն ի յերկայնագոյն ընթացիցն եւ վասն թանձրամած ձեանն կուտակմանց պակասեալ ուժոյ երկվարացն՝ եւ թշնամիքն հանգստեամբ ելեալ ի վերայ նոցա»²⁶: Բազմաթիւ ճակատամարտեր հայոց բանակում սկսուած էին հեծելազօրի գրոհով: Քանի որ բանակի հիմքը կազմում էր ազատների դասը, իսկ նրանք, ինչպէս յայտնի է, հեծեալներ էին, ապա շատ դէպքերում մարտերը մղուած էին միայն հեծելազօրի մասնակցութեամբ: Դրա օրինակն է՝ Ծումբի ճակատամարտը²⁷: Արճուճքի ճակատամարտում, որտեղ Աշոտ Արծրունու զօրքը ազատներից էր կազմուած, ահանատես ենք լինում միայն հեծելազօրի գործողութիւններին²⁸: Հայկական հեծելազօրը մարտի դաշտում տարբեր կերպ էր գիրքաւորուած: Արեան լճի ճակատամարտում հեծեալները իրար շատ մօտ են կանգնում եւ յարձակում են առանց շարքերը խախտելու. «Եւ զօրացն քաջալերեալ ընթացան յիւրաքանչիւր զէնսն, եւ հեծեալ յընտիրս երկվարացն՝ կացին ի հանդիպոջ եւ հանդիսացան գումարեցան ի մի վայր եւ պնդեցան կարգեցան մածեան հոլովեցան յինքեանս, եւ եղեն իբրեւ զմի այր կամ թէ իբրեւ զվէմ մի բլրածեւ, արձանացան կարծրացան պնդութեամբ՝ անմատոյց լինել ի նոսա զօրութիւն երկա-

25 Նոյն տեղում, էջ 426:
 26 Նոյն տեղում, էջ 372:
 27 Ստեփանոս Տարօնցի Ասողիկ, *Պատմութիւն տիեզերական*, հրատ.՝ Ստ. Մալխասեանց, Սահակ Պետրոսով, 1885, էջ 272-273:
 28 Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 178:

թի»²⁹: Թովմա Արծրունու «զվէմ մի բլրածեւ» բառերից երեւում է, որ հեծելազօրը դասաւորուել է սեպածեւ: Հեծելազօրի գրոհով ճակատամարտը սկսելու եւ սեպածեւ այն դասաւորելու մարտավարութիւնը կիրառել են նաեւ բիւզանդական բանակում, երբ ստիպուած են եղել պայքարել ուժեղ հետեւակի դէմ: Սովորաբար 400 գինուորներին դասաւորում էին 8 կամ 10 ընդարձակ շարքերում: Առաջին երեք շարքերը զինուած էին նիզակներով եւ աղեղներով, մնացածները՝ նիզակներով եւ վահաններով: Առաջին շարքը բաղկացած էր 25 գինուորից, երկրորդը՝ 30, երրորդը՝ 35, մնացածը՝ 40, 50, 60 եւ այլն³⁰: Հեծելազօրի յարձակումով ճակատամարտը սկսելու մարտավարութիւնը յաջողութիւն է բերում Արեան լճի ճակատամարտում: Հեծելազօրը կարողանում է ճեղքել արաբական զօրքի ճակատը. «Եւ դիմեցին խուռն յանդուզն յարձակմամբ եւ բախեցին զգունդն եւ պատառեցին զռազմն եւ դարձուցին զայլազգիսն»³¹: Զինուորների խիտ շարքերով դասաւորուած մարտակարգ է ընտրել նաեւ Արցախի իշխան Եսայի Աբու Մուսէն արաբական զօրքի դէմ ճակատամարտերի ժամանակ. «Եւ եղև իբրեւ զբլուր մի մեծ երկաթի, կամ զվէմ անդամանդեայ. եւ խուռն բոլորեալ գունդն կային մածեալ իբրեւ զմի այր»³²: Ուշագրաւ է յատկապէս ճակատամարտերից մէկի ժամանակ Եսայի իշխանի ընտրած զօրաշարուածքը, որը նման էր խաչի, այսինքն՝ զօրքը բաժանուած էր չորս մասի, եւ յարձակումը չորս ուղղութիւններով է իրականացուած: Արաբները, մարտակարգի թեւերը առաջ բերելով, շրջապատել էին հայոց զօրքը, սակայն հայերը չորս կողմով

29 Նոյն տեղում, էջ 230:
 30 www.mlahanas.de/Greeks/Medieval/war/ByzantineBattleTactics.html
 31 Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 232:
 32 Նոյն տեղում, էջ 284-286:

կոռուելով, կարողանում են ճեղքել արաբ զինուորների ճակատային դասավորությունը եւ նրանց իջեցնել լեռան վրայից, ինչը եւ ապահովում է յաղթանակը. «Եւ դիմեցին ի մէջ նոցա ի չորս առաջս, ըստ նմանութեան տեառնանման խաչին, եւ բախեցին զճակատն եւ պատառեցին զոսոքմն եւ դարձուցին ընդ զառ ի վայրն եւ ի իջուցին ի լեռնէ անտի, եւ հարին ի հարուածս մեծամեծս»³³:

Բացի կանոնաւոր մարտակարգով մղուող մարտերից, հեծելազորը նաեւ անկանոն զորաշարուածքով էր մարտեր մղում: Յայտնի է, որ եւրոպական ասպետների բախումները ռազմի դաշտում բազմապատկուած մենամարտեր էին յիշեցնում: Ռազմական զորաշարք, որպէս այդպիսին, չկար: Հակառակորդին մօտենալու համար սովորաբար շարասիւն էին կազմում, որը խախտուած էր անհատական մարտեր մղելու համար³⁴: Հայոց բանակում, կախուած հանգամանքներից, երբեմն միայն նման եղանակով են մարտեր մղել: Ծումբի ճակատամարտում մարտակարգ չի կազմել. «Եւ ոչ ըստ օրինաց պատերազմի ճակատ յօրինէին, այլ իւրաքանչիւրքն ըստ տոհմից եւ աւագութեան զնդից դիմէին, առիւծաբար մոնչելով՝ յանտառացեալ բազմութիւն բանակին Պարսից»³⁵: Գեւորդ իշխանի եւ արաբ զօրավար Բեշիրի զօրքերի միջեւ կռիւն աւելի նման էր մենամարտի, քան կանոնաւոր ճակատամարտի. «Եւ ապա միամարտեալ ընդ սպայակոյտ զօրուն՝ նախ կարթակոտոր զերիվար Բշրայն առնէր նրանաւ սրոյն եւ մինչ զի հազիւ յայլ ձի աշտանակեալ փախչէր»³⁶:

33 Նոյն տեղում, էջ 286:
 34 А. Свечин, Эволюция военного искусства, т. I, militera.lib.ru/science/svechin2a/index.html
 35 Ստեփանոս Տարօնցի Ասողիկ, էջ 73:
 36 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 356-357:

Հեծելազորի դերը կարեւորութեան մասին է վկայում այն փաստը, որ Բագրատունեաց շրջանում իր գոյութիւնը շարունակում էր պահպանել նաեւ հասարակ բնակչութիւնից հաւաքագրուած հեծելազորը³⁷: Բուզայի արշաւանքի ժամանակ յիշատակում է Տարօն գաւառի գիւղացիներից կազմուած հեծեալ գունդը. «Իսկ զգաւառին հեծելագունդն զգոռհիկս»³⁸: Հայկական հեծելազորը վարժուած էր մօտիկ տարածութեան վրայ մարտեր մղելու մէջ: Հայ հեծեալի հիմնական զինատեսակներն էին սուրը, կարող-հատող միւս զինատեսակները, նիզակը:

Թ. դարից արաբական բանակում մեծ դեր են սկսում խաղալ թիւրքական ծագում ունեցող վարձկանները, որոնք հեծեալ նետաձիգներ էին: Բիւզանդական բանակում հեծեալ նետաձիգները կարեւոր դեր են խաղացել վաղ միջնադարում, յատկապէս՝ Զ դարում: Յաջորդ դարերում, սակայն, հեծեալ նետաձիգների դերակատարութիւնը մարտադաշտում նուազել է: Բիւզանդական բանակը չէր կարողանում պատշաճ դիմագրութիւն ցոյց տալ նետաձգութեան մէջ հմտացած քոչուորական ցեղերին՝ պեչենեգներին եւ սելջուկ-թիւր-

37 Գիւղացիներից հաւաքագրուող հեծելազորը վաղ միջնադարում յայտնի էր «ոսմիկ այրուծի» անուամբ: Այն կազմաւորում էր թագաւորի կամ նախարարների հպեցողութեամբ: Նրա դերը մեծանում է յատկապէս մարզպանական ժամանակաշրջանում, երբ յատուկ կարգ է սահմանում. գիւղական համայնքի իրաքանչիւր ինքնորոգ երդը պետք է տար մէկ հեծեալ. տե՛ս Յ. Մանանդեան, Բնակական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հտ. Բ, Ա մաս, էջ 347. Ս. Երեմեան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական յարաբերութիւնները III-IV դարերում: Ֆեոդալականացող Հայաստանի դասակարգային եւ պետական կառուցումը, «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հտ. II (ՀՀ ԳԱԱ, հրատ.), Երեւան, 1984, էջ 128:
 38 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 119:

քերին³⁹: Բիւզանդական հեծեալները վարժ էին մօտիկ տարածութիւնից սրով կամ նիզակով կոռուելու մէջ, իսկ քոչուորները հեռուից նետերի տարափ տեղալով մեծ կորուստներ էին պատճառում նրանց: Սելջուկների մարտավարական առաւելութիւնը երեւում է Մանազկերտի ճակատամարտում, որը ճանապարհ բացեց նրանց առջեւ՝ Փոքր Ասիան կարճ ժամանակամիջոցում նուաճելու համար: Պէտք է նշել, որ այս շրջանում բիւզանդական հեծելազորը զինուած չէր նետ ու աղեղով⁴⁰: ԺԱ. դարի վերջին, գնահատելով նետաձգութեան դերը, բիւզանդացիները սկսեցին ուշադրութիւն դարձնել դրա զարգացմանը: Մանուէլ Ա. Կոմնենոսի (1143-1180) կառավարման ժամանակ նետ ու աղեղը դառնում է բիւզանդական բանակի հիմնական զինատեսակներից մէկը: Եւրոպական ասպետների համար եւս նետ ու աղեղը պատուաւոր զինատեսակ չէր համարում: Այդ նշանակում է, որ սելջուկների կողմից նետ ու աղեղը որպէս գլխաւոր զինատեսակ օգտագործելը նրանց մարտավարական առաւելութիւն էր տալիս: Հայկական բանակում հեծեալ նետաձիգների մասին տեղեկութիւններ չունենք, հետեւաբար, հեծեալ նետաձիգները մարտի դաշտում մեծ դերակատարում չեն ունեցել: Մինչեւ Մանազկերտի ճակատամարտը սելջուկների մարտավարական այդ առաւելութիւնը եւ հայկական հեծելազորի անպատրաստութիւնը երեւում է Վասպուրականի զօրքի եւ սելջուկների միջեւ ճակատամարտի նկարագրութիւնից: Մատթէոս Ուռհայեցին նշում է, որ հայկական հեծելազորը պատրաստ չէր սելջուկների հեծեալ աղեղնաւորների դէմ կոռուելուն. «Յայնժամ զօրքն Հայոց չէին սովոր պատրաստ լինիլ ընդդէմ նետիցն. եւ քաջաբար ի վերայ այլազ-

39 W. Kaegi, Army, Society and Religion in Byzantium, London, 1982, p. 103-107.
 40 Նոյն տեղում, էջ 106:

գեացն յարձակեցան եւ առ հասարակ մերկացուցին զսուսերն իւրեանց ի պատենիցն եւ արիաբար ի պատերազմ ընթանային արիական գունդն Հայոց եւ զբազումս յայլազգեացն սատակէին: Իսկ այլազգիքն նետաձգութեամբ զբազումս ի զօրացն Հայոց վիրաւորէին խոցելով»⁴¹: Սելջուկ-թիւրքերի արշաւանքներից յետոյ ընկած ժամանակահատուածում՝ Զաքարեանների իշխանութեան եւ մոնղոլական շրջանում, Հայոց զօրքում եւս հեծեալ նետաձիգները տարածուած զօրատեսակ են դառնում: Այդ մասին են վկայում նետ ու աղեղով զինուած հեծեալների պատկերներով բազմաթիւ տապանաքարերը եւ քանդակները⁴²:

Հայոց բանակում կիրառւում էին մարտավարութեան տարբեր եղանակներ: Գործադրում էր յանկարծակի յարձակումների, հակառակորդին անակնկալի բերելու մարտավարութիւնը: Այն յաջողութեամբ կիրառում է Աշոտ Բ-ն՝ իր փոքրաթիւ ուժերով արաբների դէմ յաղթանակներ տանելով: Այս մարտավարութեան յաջողութեան համար անհրաժեշտ էր զօրքի բարոյահոգեբանական կայուն վիճակ եւ մարտնչելու պատրաստակամութիւն: Յանկարծակի յարձակման մարտավարութիւնը յաջողութիւն բերեց յատկապէս Սեւանի ճակատամարտում, երբ փոքրաթիւ, բայց մարտունակ զօրքով Աշոտ Բ-ն կարողացաւ յաղթանակ տանել⁴³: Սիւնիքում Իւսուֆի արշաւանքի շրջանում տեղական իշխանները խուսափում են բաց ճակատամարտերից եւ ընտրում են թշնամուն ան-

41 Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 47-48:
 42 Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ III, կազմեց Ս. Բարխուդարեանը, Երեւան, 1967, էջ 31. Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ IV, կազմեց Ս. Բարխուդարեանը, Երեւան, 1973, էջ 322, 376, 379. Գ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռթեանք հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 24, 28:
 43 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 356:

սպասելի յարձակումներով արիւնաքամ անելու մարտավարութիւնը: Նրանք ամրանում են խոր ձորերում եւ քարանձաւային ամրութիւններում եւ բազմաթիւ յանկարծակի յարձակումներով խուճապ են առաջացնում թշնամու շարքերում. «Որք եւ ամրացեալք իսկ ի խոխոմս խորոցն ձորոց եւ յամուրս քարանձաւաց՝ բազում արշաւասոյր հէնս ի վերայ թշնամեացն հասուցանէին եւ գումարտակս սփռեալ՝ արեանց ճապարհի հեղուին»⁴⁴: Վասպուրականում Գագիկ եւ Գուրգէն Արծրունիները բազմաթիւ յարձակումներ են գործում Ատրպատականի կողմից ներխուժած արաբ հրոսակների վրայ. «Եւ այսպէս առնաբար քաջութիւնս յանձին իւրեանց տպաւորեալ հանդերձ սպասելար եւ պայազատ գնդիւն՝ զբազումս ի Հագարացոցն թաւալուր խաղացուցանէին: Ոչ միանգամ՝ այլ եւ բազում անգամ ստէպ ստէպ դայս արարեալ»⁴⁵: Հայոց բանակում կիրառուել է նաեւ գիշերային յարձակումների մարտավարութիւնը: Այն յատկապէս կիրառուած էին Վասպուրականի զօրահրամանատարները: Արճուճքի ճակատամարտում Աշոտ Արծրունին զօրքը գիշերն է դասաւորում, իսկ մարտը սկսում է վաղ առաւօտեան⁴⁶: Գիշերային մարտեր մղելու տաղանդ ունէր յատկապէս Գուրգէն Ապուլպիճը. «Իսկ Գուրգէն ընթացեալ զհետ հանդիսի պատերազմող նահատակութեանցն, անգուլ լինելով զցայգ եւ զցերեկ հանդերձ որ ընդ նմա միաբանեալ աղատագունդ զօրացն, ...տապալէր զզօրութիւն նոցա սրով եւ աղեղամբ, ի փայլիւն սուսերի եւ նիզակի եւ ի գիշերամարտ նահատակութեանց»⁴⁷: Գիշերային մարտավարութիւնը յաջողութեամբ կիրառուած է նաեւ Գագիկ Արծրունին: Դրա մի օրինակը Ամիւկ ամ-

44 Նոյն տեղում, էջ 246:
 45 Նոյն տեղում, էջ 245:
 46 Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 178:
 47 Նոյն տեղում, էջ 311-312:

րոցի գրաւումն է. «Եւ ապա հնարեալ խորհուրդ մեծ՝ ի գիշերի գողանայ դամբոցն»⁴⁸: Արաբները նոյնպէս լայնօրէն կիրառուած էին յանկարծակի յարձակումների, հակառակորդի շրջապատման մարտավարութիւնը: Նրանք սովորաբար յարձակուում էին լուսաբացին, երբ հակառակորդի զօրքը խոր քնի մէջ էր⁴⁹:

Յաղթանակ տանելու համար ոչ պակաս կարեւոր էր հետախուզութեան դերը, հակառակորդի տեղաշարժման, զօրքի քանակի, տեսակների վերաբերեալ տեղեկատուութիւնը: Արաբական եւ բիւզանդական հետախուզական համակարգերը բաւականին զարգացած էին, իսկ Հայոց բանակում հետախուզութիւնը ժամանակ առ ժամանակ էր լաւ գործում: Հայոց բանակում կային հետախուզներ, որոնք տեղեկութիւններ էին հաղորդում հակառակորդի վերաբերեալ: Սկզբնաղբիւրներում նրանք անուանուում են սուրհանդակներ, «կոչնական»-ներ, լրտեսներ⁵⁰: Հետախուզութեան տուեալների ճիշտ օգտագործման դէպքում Հայոց բանակը մշտապէս կարողանում էր ժամանակին հակահարուած հասցնել հակառակորդին եւ յաղթանակ տանել: Ատրպատականի ամիրայ Ափշինի՝ Հայաստանի վրայ յարձակուելու մասին Սմբատ Ա-ն նախօրօք է տեղեկանում, ինչը հնարաւորութիւն է տալիս զօրք հաւաքագրել եւ թշնամուն թոյլ չտալ երկիր մտնել. «Ձոր վաղվաղակի արքային Սմբատայ զգացեալ զչարիմաց խարդաւանս Ափշինի՝ վաղվաղակի հորդան տայր զօրաց իւրոց նախարարակոյտ բազմութեամբ»⁵¹: Իւսուֆի առաջին արշաւանքի ժամանակ Սմբատ Ա-ն, տեղեկանալով արշաւանքի ուղղութեան մասին, զօրքով փակում է Աշոցքի եւ Տաշիրի մօտ գտնուող կիրճերն

48 Նոյն տեղում, էջ 140-141:
 49 E. Рааи, 62. աշխ., էջ 109:
 50 Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 202, 352, 466:
 51 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 159:

ու ճանապարհները, որպէսզի թոյլ չտայ արաբներին մտնել Հայաստանի կենտրոնական շրջանները: Թէպէտ Իւսուֆին յաջողուում է շրջանցել հայկական բանակը եւ մտնել Շիրակ, այդուհանդերձ հայոց թագաւորը կարողանում է կանխել աւերածութիւնները. «Ձայս իբրեւ լսէր արքայ՝ զօրաց բազմաց ի միասին հորդան տուեալ՝ երթեալ ունէր գիրճսն եւ զնեղուցսն պողոտայիցն կողմանցն Աշոցաց եւ Տաշրաց եւ ոչ տալ նմա թոյլ հետի աղաղաւ անցանել...»⁵²: Նոյնը չենք կարող ասել Թուրքի ճակատամարտի մասին, որտեղ հայոց բանակը պարտութիւն է կրում տեղեկատուութեան բացակայութեան եւ սխալ մարտավարութեան հետեւանքով: Սմբատ Ա-ն տեղեկ էր հակառակորդի զինուած ուժերի գտնուելու վայրի, ծրագրերի մասին, տեղանքին ծանօթ էր եւ հաւատում էր Գագիկ Ապուլմուրանին, որը զօրքը առաջնորդում է քարքարոտ, անջրդի վայրերով, ինչի հետեւանքով զինուորները եւ ձիերը ուժասպառ են լինում⁵³: Արճէշի ճակատամարտում հայերի պարտութեան գլխաւոր պատճառը հետախուզութեան տուեալների անտեսումն էր⁵⁴: Հետախուզութեան վատ գործունէութեան մասին է վկայում սելջուկ-թուրքերի անարգել առաջխաղացումը մինչեւ Նիգ գաւառ եւ սպարապետ Վասակ Պահլաւունու եւ բանակի անպատրաստ լինելը⁵⁵:

Կարեւոր էր յատկապէս բանակատեղիի ամրացումը եւ պահպաններ նշանակելը: Դրանք այն հիմնական միջոցառումներն էին, որոնք կանխարգելում էին թշնամու յանկարծակի յարձակումները: Թուրքի ճակատամարտում պարտութեան պատճառներից էր նաեւ այն, որ հայկա-

52 Նոյն տեղում, էջ 195-196:
 53 Նոյն տեղում, էջ 174-176:
 54 Ղեւոնդ, Պատմութիւն, Սանկտ Պետերբուրգ, 1887, էջ 147:
 55 Մատթէոս Ուոհայեցի, էջ 14:

կան բանակատեղը ամրացուած չէր, ըստ երեւոյթի պահպաններ չկային, որոնք նախօրօք տեղեկ կը պահէին հակառակորդի յարձակման մասին⁵⁶: 904 թ. Մղունիս գիւղի ճակատամարտում Գուրգէն Արծրունու զօրքը պարտութիւն է կրում՝ հակառակորդի յարձակման վերաբերեալ անտեղեկութեան եւ չամրացուած բանակատեղիի պատճառով⁵⁷: Արեան լճի ճակատամարտից առաջ, երբ հայոց զօրքը բանակ էր դրել շրջակայ գաւառների բնակչութեան հետ միասին, արաբների անակնկալ յարձակումներից խուսափելու համար գիշերային պահակներ էին կարգել՝ Ապուլմուրան Արծրունու գլխաւորութեամբ: Վերջիններս հսկում էին արաբական զօրքի տեղաշարժերը, նախապատրաստական աշխատանքները եւ երբ տեսնում են, որ արաբները ձիեր են հեծնում, շտապում են հայոց բանակ եւ զգուշացնում արաբական հնարաւոր յարձակման մասին: Բոլորը սպառազինուում են՝ պատրաստուելով մարտի⁵⁸: Վարդանակերտի ճակատամարտից առաջ եւս հայոց զօրքը առաջինն է բանակ դնում եւ նախապատրաստական աշխատանքներ են իրականացնում, Վարդանակերտ աւանի փողոցները ամրացնում են, պահպաններ են նշանակում. «Իսկ զօրուն Հայոց ամրացուցեալ զփողոցս աւանին՝ կարգեցին ի վերայ պահպանս մինչեւ ի լուսանալ առաւօտին»⁵⁹: Հետախուզութեան դերը կարեւորում էր նաեւ նրանով, որ ճիշտ տեղեկատուութիւնը հնարաւորութիւն էր տալիս զօրքին ժամանակին հասնել մարտադաշտ, ուսումնասիրել տեղանքը, ընտրել յարմար բանակատեղի, նախապատրաստական աշխատանքներ կատարել, զօրքին հանգիստ տալ: Այսպէս, Չինավաճառի ճակատամարտում Սմբատ

56 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 174-176:
 57 Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 402:
 58 Նոյն տեղում, էջ 228:
 59 Ղեւոնդ, էջ 24-25:

Ա-ի զօրքի պարտութեան պատճառներից մէկն այն էր, որ հակառակորդը արդէն բանակ էր դրել, երբ Սմբատ Ա-ի զօրքը, թագաժառանգներ Աշոտի եւ Մուշեղի գլխաւորութեամբ հասաւ ճակատամարտի վայր: Աշոտը եւ Մուշեղը չեն հասցնում զօրքին հանգիստ տալ, մարտակարգ կազմել: Մինչդեռ արաբները արագօրէն պատրաստուում են եւ անցնում յարձակման, ինչը եւ նրանց առաւելութիւն է տալիս: Մղունիս գիւղի ճակատամարտում եւս գիւնտորները եւ ձիերի յոգնածութիւնը երկար ճանապարհից, որը նրանք անցել էին ողջ գիշերուայ ընթացքում, թոյլ չի տալիս պատշաճ դիմադրութիւն ցոյց տալ հակառակորդին:

Հայոց բանակում կիրառուել են նաեւ մարտավարական այլ հնարքներ, որոնց նպատակը գիւնտորների բարոյահոգեբանական վիճակը բարձր մակարդակի վրայ պահելն էր: Զօրքի մարտական ոգին բարձրացնում էին մարտակոչերով եւ գո-

ռում-գոչիւններով յարձակուելով, ճակատամարտերից առաջ թմբուկներ զարկելով, փողեր հնչեցնելով, զէնքերն իրար հարուածելով: Մուսա իբն Զուրարայի եւ Բագարատ Բագրատունու միջեւ ճակատամարտից առաջ վահանաւորները եւ նիզակաւորները գոչում էին. «վահանաւորքն եւ նիզակաւորքն գոչէին»⁶⁰: Արճուճքի ճակատամարտի մասին խօսելիս պատմիչը շեշտում է Աշոտ Արծրունու զօրքի յարձակուելը արաբների վրայ «արիական ձայնարկութեամբ»⁶¹: Աշոտ Բ-ն յաճախ էր կիրառում այս հնարները եւ բազմիցս յաղթանակներ էր տանում⁶²:

Այսպիսով, Բագրատունեաց շրջանի բանակի մարտավարութիւնը բաւականաչափ բազմազան էր, մարտավարական եղանակները եւ առանձնայատկութիւնները պայմանաւորուած էին կոնկրետ իրադրութեամբ եւ նպատակ ունէին ապահովել հայոց զօրքի վերջնական յաղթանակը:

60 Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 174:
 61 Նոյն տեղում, էջ 178:
 62 Յովհաննէս Գրասխանակերտցի, էջ 313:

ՀԱՅ-ՄՈՆՂՈՂԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ ԽՉՈՒՄԸ
 (ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ ԵՒ ՀԵՏԵԻԱՆՔՆԵՐ)

Արամ Յովհաննիսեան

Հայ-մոնղոլական յարաբերութիւնների ուսումնասիրութիւնը Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան պատմութեան կարեւոր խնդիրներից մէկն է: Յայտնի է, որ հայկական թագաւորութեան քաղաքական եւ տնտեսական կեանքում մեծ դերակատարում ունէին մոնղոլները, որոնք դեռեւս ԺԳ. դարի կէսերից զինական համագործակցութեան մէջ մտան հայերի հետ: Հայկական թագաւորութիւնը, դաշնակցելով մոնղոլների հետ, ներգրաւուեց Եգիպտոսի սուլթանութեան դէմ պայքարում, որն ի վերջոյ ունեցաւ ողբերգական հետեւանքներ կիլիկեան պետութեան համար: Մինչեւ օրս էլ արդի պատմագիտութեան մէջ բաւարար կերպով ուսումնասիրուած չեն հայ-մոնղոլական յարաբերութիւնները, իսկ դաշինքի խզման մասին ընդհանրապէս ուսումնասիրութիւն գոյութիւն չունի: Ներկայ հետազոտութեան նպատակն է լրացնել այդ բացը:

ԺԳ. դարի սկզբներին նոր տեղաշարժեր կատարուեցին Մերձաւոր արեւելքի քաղաքական կեանքում, որոնք չափազանց աննպաստ էին նաեւ Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան համար: Խնդիրն այն է, որ եւրոպական պետութիւնների միջեւ լարուած յարաբերութիւնների հետեւանքով գրեթէ վերացան խաչակրաց նոր արշաւանք կազմակերպելու յոյսերը: Իրական օգնութիւն ցոյց տալու փոխարէն՝ եւրոպական երկրների միապետերը եւ Հռոմի պապը ձգտում էին աւելի ընդարձակել Կիլիկիայում իրենց ազդեցութեան ոլորտները եւ, նամակներ առաքելով ու ֆինանսական օժանդակութիւն ցոյց տալով, լուծել իրենց յուզող քաղաքական ու տնտեսական

խնդիրները: Բացի այդ՝ այս շրջանում աւելի խորացաւ Կիլիկիայի գլխաւոր դաշնակից Մոնղոլական իլխանութեան համընդհանուր ճգնաժամը: Նման պայմաններում մամլուքեան վտանգն աւելի ուժեղացաւ:

Կիլիկեան Հայաստանի եւ մոնղոլների դաշինքի խզումը կապուած է Փիլարդուի նենդ դաւադրութեան հետ: 1307 թ. նոյեմբերի 17-ին (18) Կիլիկիայում մոնղոլական զօրքերի հրամանատար Փիլարդուն, որը մահճեղականութիւն էր ընդունել, քաջալերուելով երկրում տիրող դրութիւնից, ձեռնարկեց դաւադրութիւն. հիւրասիրութեան պատրուակով իր մօտ՝ Անարդաքա քաղաք հրաւիրեց Լեւոն Դ. արքային, Հեթում թագաւորհօրը եւ 40 ականաւոր իշխանների, այդ թւում՝ Օշին սպարապետին, Հեթումի եղբորորդի պարոն Թորոսին եւ կազմակերպեց նրանց սպանութիւնը¹. «Ի

1 Սամուէլ Անեցի, Հայաստանը ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 156. Սմբատ Սպարապետ, Պատմութիւն, Մոսկուա, 1856, էջ 119. Մանր ժամանակագրութիւններ, կազմեց Վ. Յակոբեանը, հտ. Բ, Սրեւան, 1956, էջ 88-89. Արուլ-Ֆիդա, Յակոտ ալ Համաւի, Արաբական աղբիւրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին, կազմեց՝ Հ. Նալբանդեանը, Սրեւան, 1965, էջ 245-246. ԺԳ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկեանը, Սրեւան, 1950, էջ 55: Այդ մասին տես նաեւ՝ Ս. Բոնագեան, Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան ներքին եւ միջազգային դրութիւնը XIII դարի վերջերիս եւ XIV դարի սկզբին. Գ. Միքայէլեան, Կիլիկիայի հայկական պետութեան պատմութիւն, Սրեւան, 2007, էջ 442. Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. Գ, Սրեւան, 1976, էջ 767. Կ. Մուրաֆեան, Կիլիկիան կայսրութիւնների խաչմերուկում, Սրեւան, 2001, էջ 460. Յ. Մուրիասեան, Կիլիկիայի հայկական